

**Особливості громадянського суспільства у
демократичних системах**

(есе на основі творчості професора Сергія Рябова)

*«Демократія – це, по суті,
признання того, що всі ми як
суспільство, відповідальні один за
одного»*

Генріх Манн

Слоганом цьогорічного Євробачення є *«celebratediversity»*, – фраза, яку складно перекласти на українську, але, мабуть, ще складніше усвідомити. Це передусім ідея толерантності у суспільстві, терпимого ставлення до проявів людської особистості, їхніх смаків, думок та уподобань. Навряд чи можна назвати цю ознаку властивою нашій державі, де діяльність ультра-правих сил постійно підпадає до уваги міжнародних правозахисних організацій. Але іншим, загрозливішим, є прояв нетолерантності та тотального конформізму у політичній сфері держави, де полеміка політичних лідерів зводиться до взаємних звинувачень та пошуку ворогів. Ключовим фактором на виборах є не економічна чи політична програма кандидата, а особиста приязнь (чи менша неприязнь відносно інших кандидатів); відповідно, зібрання достатнього компромату є чи не найголовнішим завданням команд політичних супротивників.

Звісно, такі «емоційні» методи розповсюджені і в системах, які є еталонами демократії, наприклад, учасники нещодавніх дебатів на президентських виборах у Франції швидко перейшли «на особистості» [2], але інститути політичних партій і їх сприйняття населенням є цілковито відмінними від українських, де політичний лідер і формує облік політичної сили. Причина такого явища проста – історично несформована демократична культура суспільства, процес трансформації (переходу) від одностайного тоталітаризму комуністичної партії до плюралізму думок, – явища до якого навіть покоління, яке майже не застало Радянської влади, виявляється невідготовленим. Якщо за

комуністичної влади вибудовувалась так звана «індоктринація», тобто визнання єдино правильного концепту ідей та виховання специфічного (мілітарного) патріотизму, то бурхливі перетворення початку незалежності ставили на перше місце радикальні перетворення та цілі. Як приклад, вступ України до Світової Організації Торгівлі хоч і мав економічне обґрунтування, але у першу чергу розглядався як символічний знак східному сусіду. В той же час ідеї демократії абстрактніші, і передбачають встановлення суспільної і головне особистої відповідальності за зміни в державі, які мають довготривалий ефект.

Волатильність у політичному житті України якраз пов'язана із «масштабізацією» індивідуальної діяльності, намаганням впливати на макроцілі і в такий спосіб прагнути «європейського» рівня життя в районних центрах. Оперуючи економічними термінами, це своєрідна вертикальна інтеграція згори-донизу, але якщо на рівні компанії ефекти відчутніші, то часовий лаг у політиці між реформами і рівнем життям громадян є значно більшим. А отже, невинуваті очікування населення циклічно повторюються у пошуку нових лідерів в урядовому кварталі. Наскрізно у такій ситуації виступає думка професора С. Рябова про те, що *«суспільна думка – це не прагнення впливати на справи у всій державі, ..., а перш за все безпосередня участь у впорядкуванні життя громади, до якої вони (індивіди – прим. авт.) належать»*. [1, с. 61]

Явка на вибори Президента України у 2014 році склала дещо більше 60%, тобто майже дві п'ятих громадян із правом голосу проявили байдужість до виборів у переломний для країни час, тоді як попередні місяці характеризувались, мабуть, найбільш, анархічними настроями за всю історію незалежності України. Такі діаметрально протилежні прояви суспільної активності є ще однією властивістю перехідних суспільств, про що теж завбачливо зазначав Сергій Рябов. Виходом, на думку вченого, є формування демократичної культури через виховування в населення здатності *«розв'язувати суперечність у ставленні до влади (тотальна покора / нігілістичне заперечення), не абсолютизуючи якусь із її сторін, а поєднуючи їх»*. [1, с. 62]. Фактично, громадяни повинні навчитись значно прагматичніше ставитись до влади, не сприймати її інститути як джерело

обмеження особистих свобод чи збільшення матеріального добробуту громадян, а як формалізовану структуру, яка найбільш придатна для соціального управління. Таке розуміння держави прямо корелює із суспільством, яке орієнтується не на поточні вигоди, а на довгостроковий баланс між діями чиновників та бажаннями виборців. Знову ж спадає на думку паралельне порівняння із економічною теорією попиту і пропозиції, де довгострокова рівновага досягається на рівні потенційного ВВП; у громадському просторі під цієї рівновагою ми очікуємо побачити відповідальне та толерантне суспільство, яке й веде до вже не потенційної, а дієвої демократичної системи.

В основі цієї системи стоїть індивід, який маючи змогу реалізувати себе у житті, відчуває власну відповідальність за майбутнє своєї сім'ї, громади, країни. Але у цьому переліку, його раціональність у досягненні цілі полягатиме у максимальній активності саме на перших ланках: благополуччі близьких та місцевості де він проживає, адже саме ці фактори безпосередньо впливають на його власне життя. Це не означає, що фігура Президента чи партії, що формують коаліцію є другорядними чи навіть неактуальними, вони просто знаходяться у іншій довгостроковій площині, методи впливу на яку є колективними і обдуманими. У справжній демократії політичні партії прислуховуються до інтересів різних категорій населення вибудовуючи внутрішній баланс у суспільстві та діалог у суспільстві. І навпаки, у перехідних режимах, процес цього діалогу порушений, толерантність до вимог інших практично відсутня, що й спричиняє постійний перехід влади від слабших до сильніших. Влада не повинна бути занадто фрагментована на особистості, коли прихід одного лідера веде до усунення його опонентів як при владі КНР, а сформована як певний конкурентний ринок, де переможцем виступає гнучкіший до змін гравець, який стимулює до вдосконалення і решту ринку (партій, кандидатів, і т.д.).

З однієї сторони, таке уявлення розмиває постать окремої особистості як консолідуючої сили влади та радикальних перетворень, так як на кожному етапі повинні знаходитись компроміси, з іншої сторони це веде до зниження розшарування та подолання нерівності у суспільстві, інтереси якого у XXI

столітті стають дедалі строкатіші. Посилення цієї внутрішньої толерантності відбувається за рахунок політичної освіченості населення, його компетентності як вірно зазначав професор Рябов. [1] Його думка полягала в тому, що політична свідомість приходить не з читанням «правильних» теорій і формуванні «знань заради знань», а через опанування базових знань про природу суспільних процесів, менталітет, культуру та традиції власної нації, розуміння історичного контексту та поточних проблем. Така освіта формується шляхом постійних обговорень, дебатів, постановки критичних запитань і пошуку внутрішніх відповідей на них кожним громадянином. Перш, ніж перейти до опису становлення такої освіти, яку відстоював Сергій Рябов у своїх численних статтях і монографіях, поглянемо на дилему, яка вже могла виникнути після останніх трьох абзаців.

Як у суспільстві яке знаходиться на болючому шляху трансформації сформувати таку відповідальну далекоглядну культуру? Відомий інавгураційний вислів Дж. Ф. Кеннеді: *«Не питай, що країна може зробити для тебе, а питай, що ти можеш зробити для країни»* виглядає банальним, коли благополуччя як сім'ї, так і громади залежить від окремих, часто не найчесніших осіб, а бізнес і влада тісно і корумповано переплетені, тоді як більшість населення відчувають себе відверто ограбованими. Відповідно чи можна йти на компроміс із такою владою, навіть розуміючи, що наступна навряд чи стане чеснішою? Радикальні зміни на верхівці сприймаються як обов'язкові для трансформації і місцевої влади та добробуту громадян (у вигляді вищої мінімальної зарплати, безвізових режимів, і т.д.), а отже, короткострокові цілі переважають довгострокові плани зі встановлення стабільної політичної системи. І загалом це правильно: *«у довгостроковій перспективі ми всі неживі»*, – як іронічно зазначав один із найвизначніших англійських економістів Дж. М. Кейнс, та й про які довгострокові плани можна говорити коли у владі знаходяться політики, а не державні діячі, відмінність між якими сформулював інший, не менш відомий сучасник та співвітчизник Кейнса¹. Висновок, який хочеться донести є те, що в процесі переходу суспільства довгострокова невпевненість є занадто

¹перефразування цитати Вінстона Черчилля

високою, щоб ігнорувати нагальні потреби населення та постійно прикриватись поступовим рухом до незрозумілих цінностей.

Отож короткострокові зрушення у вигляді протестів можуть змінити політичних лідерів та дати поштовх актуальним реформам, але вони не змінюють саму політичну свідомість населення, «основу айсберга». Саме над вихованням демократичних цінностей має працювати освітя (а не політична) система, але, і що власне виступає особливо оригінальним у праці Сергія Рябова, не у формі настанов та теорій пояснень чому демократичний режим є оптимальним, а позараціонально, шляхом індивідуального, особистого усвідомлення громадянами ідеалів і принципів демократії. Тоді як авторитарні і тоталітарні режими намагаються переконати своє населення у вірності поглядів їх лідера (які є внутрішньо сформовані), то демократичні повинні надавати ось цю саму внутрішню можливість прийти до власних висновків. Громадянська освіта – це наслідок власного ставлення особистості до предмету вірування чи почуття.

Ключовими поняттями на які також акцентував увагу професор Рябов були свобода і законслухняність. Для перехідних суспільств, в тому числі українського, характерним є прийняття тези про вадливість особистої свободи кожного громадянина, у той же час досягнення такої всеохопної свободи більшістю респондентів відзначається нереалістичним. [3, с. 33] Тобто прийнято вважати, що свобода одного буде неодмінно обмежувати свободу іншого. А закон і створений для того, щоб лімітувати такі обсяги особистих свобод, які зміщуються з їх зростанням до вседозволеності. Але поняття закону і свободи в демократичному суспільстві є не субститутами, а взаємодоповнюючими, скоріше навіть закон є тією необхідною умовою свободи, який її зберігає та розширює. Мало хто з нас задумувався про сприйняття закону в тоталітарних та демократичних системах, тоді як С. Рябов наголошує, що ця відмінність є однією з фундаментальних у менталітетах жителів різних систем. [5] Хоча для тоталітарних режимів характерним є теза про важливість пожертвування особистого на благо колективному, але значно дієвіший спосіб пояснення великій кількості населення важливості закону через довгий термін

позбавлення волі та фактично зруйновану кар'єру і суспільну репутацію. Індивід приходить до розуміння необхідності дотримуватись закону не через внутрішню толерантність та бажання справедливого суспільства, де альтернативні витрати його нечесної поведінки є занадто високими, а через страх потрапити до в'язниці, яка руйнує будь-які перспективи. Результатом зміни орієнтирів із тоталітарних на демократичні буде зміна і сприйняття органів влади із творців та виконавців закону до інститутів, які складаються із експертів, що обслуговують існуючий правопорядок.

Отже, ми поглянули на принципи суспільної активності, відповідальності, свободи та законслухняності громадян у демократичних системах та як вони повинні культивуватись. Але не вирішеною залишається надбудова системи – політична верхівка, яка з однієї сторони є відображенням ідей суспільства, а з іншого, має власні короткострокові інтереси в управлінні. Як ви вже, мабуть, звикли до економічних вкраплень у цій статті, теорія стаціонарного бандита Лала-Мінта² чітко пояснює мотивацію політиків, які вмотивовані матеріальною екстракцією багатств народу: якщо бандит (у нашому випадку – лідер держави) не зацікавлений у довготривалому перебуванні на одному місці, він намагатиметься пограбувати якомога швидше, але якщо він очікує, що зможе залишитись на цій території впродовж довшого часу, він стає дедалі більше зацікавлений у добробуті громадян, так як тоді у довшій перспективі, він матиме більше ресурсів для екстракції. Це яскраво помітно серед президентів, які націлені залишитись на другий термін – їхні дії впродовж першого терміну (особливо його останніх років) максимально спрямовані на популістські заходи покращення добробуту населення.

Суспільний договір – єдине законне джерело влади, як писав у XVII столітті Джон Локк, тобто державна влада виникає для узгодження суспільних інтересів, уникнення зіткнень та насильства у суспільстві. Такий поступовий рух до толерантного, а отже, мирного населення є основною ознакою цивілізованого суспільства, на відміну від попереднього нетерпимого населення. До речі, С. Рябов писав, що сам термін «civil society» було б доцільніше перекладати на українську як

² The Political Economy of Poverty, Equity, and Growth (1998)

цивільне (цивілізоване) суспільство, що краще розкриє зміст, ніж просто громадське суспільство. [4, с. 3] Якщо ж ми просто використовуємо поняття громадське суспільство, то тоді повинні розуміти й етичний підтекст терміну із присущими ролями моральності, вихованості, повсякденної та політичної культури.

Тому політична верхівка є безпосереднім результатом та формою вираження цінностей суспільства. Тому, як пише професор Рябов: *«Здійснюючи суспільну модернізацію, поряд з реформуванням державно-адміністративного апарату оновленням законодавства потрібно домагатися змін у політичній свідомості людей, укорінення в ній відповідного демократичному суспільству смислу свободи, права та відповідальності, поширення конституційної освіченості, культури цивілізовано домагатися задоволення законних інтересів»*. [1, с. 63] Тобто знову окрім ідеї трансформації громадської свідомості, зазначається, що процес трансформації як людей, так і інституцій проходить одночасно. Це є особливо характерним для перехідних суспільств, де рівень незадоволення владою є апріорі високим через постійне порівняння своєї країни із більш розвиненими сусідами, але самі зміни у верхівці не будуть тривалими, а політична система зрілою, поки ті демократичні цінності, описані на сторінках вище не закріпляться у свідомості поколінь.

Можна апелювати до того, що навіть суспільство держав із давньою традицією демократичних цінностей та ідей підпадає під періодичний вплив популізму. Ніхто не очікував, що через понад 300 років після Славетної Революції, англійський народ віддасть перевагу більшій закритості кордонів, а американський навіть вирішить збудувати стіну. Можна захищати погляди їх громадян, так як толерантність це не терпимість і закінчується там, де життєдіяльність окремих верств населення починає становити загрозу цілісному, впорядкованому існуванню переважаючої спільноти. Проблеми зниження безпеки, рівня культури, кількості робочих місць прикордонних південних штатів США загалом зрозумілі, але як тоді виправдати вибір традиційно демократичних Вісконсину та Пенсильванії? Мабуть, причина в тому, що демократичні погляди і цінності не передаються через підручники чи настанови сім'ї Клінтонів, а є прямим наслідком освітньої системи країни, яка стимулює

кожного учня до формування власної громадянської позиції, позиції, яка неприйнятна до будь-якої форми впливу пропаганди та популізму. Рання історія Сполучних Штатів тісно зв'язана із мігрантами, які старались збудувати суспільство без недоліків їхніх рідних європейських монархій, із ширшими можливостями індивідуального розвитку та представницькою демократією, тому й не дивує лояльне ставлення такого населення до мільйонів мігрантів, які щорічно прибували на острів Елліс у пошуку своєї «американської мрії». Така толерантність була культивована не політиками, і навіть не школами чи університетами, а власним досвідом. Але в умовах зростання благополуччя громадян, їх орієнтації на успішну кар'єру та стабільність всередині їх громади та країни, такий досвід залишається лише на сторінках книжок, які якщо й читаються, то не завжди усвідомлюються.

На створення такої інклюзивної системи освіти і наголошував у своїх працях професор Сергій Рябов, який називав її розвиваючою моделлю, що *«...ґрунтується на ставленні до особи учня не як до об'єкта навчання, а як до суб'єкта, який, власне, ініціює і здійснює пізнання»*. [1, с. 62] Яким чином стимулювати таке пізнання? – залучати учнів до індивідуальних та групових завдань, презентацій, ділових ігор, конференцій, тощо. Немає жодного сенсу у копіюванні учнями ідей відомих просвітителів, коли шлях до їх розуміння занадто швидкий, а отже, поверхневий.

Абстрактну природу демократії часом складно зрозуміти, з однієї сторони ми як суспільство прагнемо свободи, а з іншої вибираємо управителів суспільного порядку та приймаємо закони. Цей парадокс уже був висвітлений вище: у справжній демократії закон та свобода є скоріш взаємодоповнюючими, – але все ж якщо демократичне громадське (чи навіть цивільне) суспільство є толерантним і вміє прислуховуватись до голосу меншості, чи потрібно є тоді сама політична сфера і накладання обмежень? В економіці, це б називалось зменшенням трансакційних витрат, тобто витрат на узгодження інтересів, що застосовувано й для суспільного життя загалом. Державне управління – це той механізм, який здатний оптимально формулювати діалог між верствами населення і, який хоч і є владою більшості, все ж захищає права меншості.

Повертаючись до відповіді на питання, з якого ми розпочинали статтю: чи можна назвати українське перехідне суспільство толерантним? – відповідь поки негативна, ми вже знаємо кого нам не слухатись, але ще не розуміємо, кого слухатись³. Отже на завершення, нехай «celebrate diversity» стане не оригінальним словосполученням, а індивідуальним питанням до того, що ми розуміємо під різноманіттям.

Список використаної літератури

(1) Рябов С.Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства/ Наукові записки НаУКМА. – 2004 - Т. 31 : Політичні науки. - С. 54-64

(2) French Presidential debates. Time/ електронний доступ: <http://time.com/4707574/france-election-debate-macron-le-pen>

(3) Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні. Методичний посібник.- К.: Тандем, 2004.- 79 с.

(4) Руденко М. «Еволюція теоретичних концепцій громадянського суспільства в світовій та українській політичній думці»

(5) Рябов С. Г. Легітимація влади: до формулювання програми соціальнофілософського дослідження/ Наукові записки - Том 12. Політологія. – 1999.

Побережник Артем

Громадянська освіта у творчості Сергія Рябова як спосіб поширення та утвердження цінностей громадянського суспільства.

Серед понять, які порівняно недавно увійшли в науковий обіг українських вчених, особливе місце займає поняття громадянської культури. Цей термін виник спочатку як певна теоретична модифікація розуміння політичної культури, але поступово розширив сферу

³Перефразування вислову Н. Бердяєва